

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ім. О. О. ПОТЕБНИ

На правах рукопису

ДЕМСЬКА Орія Мар'янівна

**ЛЕКСИЧНА ТА ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНА ОМОНІМІЯ
СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

Спеціальність 10.02.01 – українська мова

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ – 1996

АВ 33.824

Дисертація є рукописом.

ЛННБ України ім.В.Стефаника

української мови Львівського
І. Франка

00360051 (F)

доктор філологічних наук,
професор Панько Т. І.

Офіційні опоненти:

- доктор філологічних наук,
професор Черторизька Т. К.
- кандидат філологічних наук,
старший наук. співробітник Родніна Л. О.

Провідна організація: Прикарпатський державний університет
ім. В. Стефаника

Захист відбудеться "20" лютого 1996 р. о 15 год. на засіданні спеціалізованої ради (шифр Д.01.92.01) для захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук при Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (252001, Київ-1, вул. Грушевського, 4).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні та Інституту української мови НАН України.

Автореферат розіслано "20" січня 1996 р.

Учений секретар спеціалізованої ради

доктор філологічних наук, професор

Н. Г. Озерова

Омонімія, як певний тип формальних зв'язків, безпосередньо зумовлюється неспіввіднесеністю між планом вираження та планом змісту. Тому проблема омонімії стає частиною загальної проблеми співвіднесення форми та змісту, що власне й призводить до необхідності як теоретичного, так і практичного її вивчення.

Явище омонімії відоме українській мові давно. Так, узагальнений теоретичний аналіз формальних відношень між словами у мові знаходимо у "Філософському курсі" Георгія Кониського, датованому XVII ст. Теоретично аналізуючи мову як знакову систему, Г. Кониський говорить про наявність так званого "рівнозначного терміна, який одним словом позначає багато, але з різним змістом"¹, тобто фіксує факт лексичної омонімії.

До проблеми омонімії звертався О. Потебня, який у праці "Из записок по русской грамматике" фіксує присутність омонімії і відсутність полісемії за умови наявності більше, як одного значення у мовному знаку: "ми знайшли багатозначність поняттям хибним: де два значення, там два слова"². Л. Булаховський у статтях "Из жизни омонимов" і "Омонимия в славянских языках" дає загальний огляд омонімії у мові та здійснює контрастивний опис омонімів слов'янських мов. На рівні словосполучення і речення омонімія є предметом дослідження для М. Демського ("Дієслівні фразеологічні омоніми") та В. Кононенка ("Омоніміка синтаксичних конструкцій", "Омоніміка фразеологічних зворотів і вільних словосполучень"). Лексикографічний аспект омонімії розглядає А. Критенко у статтях "Абсолютна і відносна омонімія і її подача в Українсько-російському словнику", "Тематичні групи слів і омонімія"; лексичній омонімії присвячена робота Л. Лисиченко "Лексикологія сучасної української мови" (Семантична структура слова) і розділ цієї

¹ 1. Кониський Г. Мала логіка: Філософські твори. Ї К., 1990. ЇС. 68.

² 2. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. Ї М., 1958. ЇС. 33.

монографії "Багатозначність і омонімія"; Г. Муқан "Багатозначність і омонімія". Частково у своїх працях лексичну та лексико-граматичну омонімію розглядають українські мовознавці М. Муравицька, М. Івченко, М. Кочерган, І. Олійник, О. Пономарів, В. Покусаєнко, О. Волох, М. Доленко. Проте усі ці роботи присвячені головно окремим аспектам проблеми омонімії на різних мовних рівнях. У них не знаходимо ні узагальненого кількісно-якісного аналізу корпусу лексичної та лексико-граматичної омонімії української мови, ні теоретичного аналізу класифікаційного поділу омонімів, ні спроб лексикографічного опрацювання цього типу лексики. Не до кінця залишається з'ясованим питання, що стосується позамовних і внутрішньомовних причин появи омонімічних лексем у системі мови; специфіки омонімічних відношень залежно від частиномовної належності омонімічних одиниць; лінгвального статусу в ієрархії мовних рівнів. Це й зумовило вибір теми нашого дисертаційного дослідження.

За мету роботи поставлено дослідити семантичні та семантико-граматичні особливості лексичної та лексико-граматичної омонімії сучасної української мови; виявити передумови формування омонімічних зв'язків у мові; вивчити способи впорядкування омонімічних одиниць у системі мови; проаналізувати кількісний склад лексичної та лексико-граматичної омонімії.

Відповідно до поставленої мети визначено такі основні завдання:

1. Подати узагальнений аналіз лексичної та лексико-граматичної омонімії сучасної української мови.
2. Здійснити класифікаційний поділ корпусу лексичної та лексико-граматичної омонімії сучасної української мови.
3. Проаналізувати шляхи формування омонімічних відношень у мові.
4. Виконати кількісно-якісний аналіз сукупності лексичних та лексико-граматичних омонімів.
5. Зробити спробу лексикографічного опрацювання слів-омонімів.

Об'єктом нашого дисертаційного дослідження став корпус лексичних та лексико-граматичних омонімів сучасної української мови, котрий охоплює 6 695 слів-омонімів, що творять 3 112 омоугруповань (омопар та оморядів), компоненти яких належать до однієї або до різних частин мови.

Фактичний матеріал добирався зі Словника української мови в 11-ти томах, Словника іншомовних слів за ред. О. Мельничука, Орфографічного словника української мови за ред. С. Головащука та В. Русанівського; ці словники стали джерельною базою для відбору лексичних та лексико-граматичних омонімів, аналізованих у роботі. Крім названих словників, як консультативні використовувалися Правописний словник Г. Голоскевича, Історичний словник української мови Є. Тимченка, Етимологічний словник української мови. Для визнання наявності омовідношень ми послуговувалися рядом спеціальних критеріїв відбору омолексем: семантичним, словотвірним, граматико-синтаксичним, трансформаційно-субституційним. Зауважимо, що далеко не всі слова, визнані лексикографічними джерелами за омоніми, ми трактували як омонімічні одиниці.

У дисертаційній роботі використано такі **методами** дослідження: описовий синхронний та діахронний (діахронний метод дослідження виявився особливо актуальним при аналізі шляхів формування омонімічних відношень у мові), метод компонентного, трансформаційного, компаративного та контекстуального аналізу. При створенні додатку-реєстру лексичних та лексико-граматичних омонімів сучасної української мови частково використовувався метод комп'ютерного опрацювання лексики, зокрема набору, класифікування, обчислення.

Наукова **новизна** дисертаційного дослідження полягає в тому, що це перша спроба в українському мовознавстві систематизувати корпус лексичної та лексико-граматичної омонімії. У дисертації також уперше подається цифрово-статистична інформація про лексичну та лексико-граматичну омонімію сучасної української мови. І як практичний результат

нашого дослідження – укладено Словник омонімів сучасної української мови.

На захист винесено такі теоретичні положення:

1. У сучасній українській мові чинниками, що формують лексичну та лексико-граматичну омонімію є: а) збіг формально однакових мовних знаків, що різняться часом та джерелом походження і функціонування; б) втрата семантичної єдності в полісемантичній лексемі; в) історичні зміни у фонетичній системі мови; г) словотворення.

2. Розмаїття особливостей лексичної та лексико-граматичної омонімії як системи обумовлюється її частиномовною поділеністю.

3. Іменникові омоніми складають найбільшу за обсягом групу омонімічних лексем. Вони творять як виключно іменникові омонімічні угруповання, так і вступають в омонімічні зв'язки зі словами, належними до усіх наявних в українській мові граматичних розрядів, формуючи тип міжчастиномовної омонімії.

4. Специфіка дієслівної омонімії полягає в тому, що в її межах домінує гомогенна словотвірна омонімія. Продуктивність префіксації у дієслівному омонімічному словотворенні спричиняється до появи значної кількості префіксованих омонімів-дієслів і особливих омонімічних парадигм, утворених омонімами-дієсловами доконаного виду – дієсловами недоконаного виду – постфіксованими дієсловами – однократними дієсловами.

Практичне значення роботи. Теоретичне опрацювання проблеми лексичної та лексико-граматичної омонімії та її систематизація дали змогу укласти реєстр омонімів і Словник омонімів сучасної української мови. Результати дослідження можуть бути використані для розвитку теорії лексичної та лексико-граматичної омонімії, компаративної лексикології, а також при укладанні словників. Висновки й узагальнення дисертації можуть знайти застосування у лекційних курсах, підручниках та посібниках з лексикології.

Апробація роботи. Основні положення роботи обговорено на засіданні кафедри української мови Львівського Держав-

ного Університету, висвітлені у статтях, матеріалах і виступах на наукових конференціях (16 Республіканська термінологічна нарада, Житомир, 1990; наукова конференція: "Семантика мови і тексту", Івано-Франківськ, 1990, 1993; Всесоюзна методична конференція, Дрогобич 1990; Регіональна науково-практична конференція, Львів, 1990; наукова конференція "Словотвір як вияв динаміки мови", Львів, 1994). Загалом різні аспекти досліджуваної проблеми висвітлено у 7 публікаціях та у вступі до укладеного нами Словника омонімів сучасної української мови обсягом близько 22 др. арк.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, бібліографії та додатків.

У вступі подано обґрунтування актуальності проблеми, її теоретичне і практичне значення. З'ясовано стан вивчення проблеми омонімії в сучасному українському мовознавстві. Визначено мету, завдання і об'єкт дослідження, окреслено одиниці термінологічного апарату.

Первинною одиницею лексичної підсистеми, що є предметом нашого розгляду, виступає омонім як одиниця категоріально відносна. Її відносність полягає в тому, що необхідною передумовою існування омоніма є наявність двох і більше формально однакових мовних знаків з відмінним семантичним навантаженням.

О м о н і м и – це "слова однієї мови в одну і ту ж епоху її існування, тотожні одне одному в плані вираження, тобто такі, що збігаються за звучанням і написанням в усіх або деяких граматичних формах і при цьому відрізняються лексичною або граматичною семантикою"³. Це визначення є прийнятним для всіх інших мовних рівнів, у межах яких функціонують омонімічні одиниці. І важливою, на наш погляд, для розуміння суті описуваного явища в цьому визначенні є вказівка на необхідність належності омонімів до однієї мовної системи.

³ З. Малаховский Л. В. Теория лексической и грамматической омонимии. // Л., 1990. С. 56.

З огляду на те, що омонім – це певна відносна одиниця, пропонуємо вважати за основний структурний елемент омонімії омонімічне угруповання, в межах якого виділяються: омонімічний ряд, за умови омонімізації більше ніж двох лексичних одиниць, та омонімічна пара, а первинним елементом омонімічного угруповання – омонім. Для лаконічності та зручності у роботі послуговуємося термінами омоуповання, оморяд, омпара.

У вступі також подано загальний огляд проблеми омоніміє в мові. Омонімія як лінгвістична категорія – це наявність семантичних відношень між внутрішньо немотивованими і непов'язаними між собою значеннями, що формально виражаються однаковими мовними знаками. Цей мовний факт існує в системі *in praesentia* і функціонує на всіх мовних рівнях, крім фонетичного, але трактується по-різному: як позитивне, негативне або як таке мовне явище, що взагалі не варте уваги. Доволі довго омонімія розглядалася як певна мовна випадковість. А виходячи з того, що вона є так званим порушенням "закона знака", вважалася явищем негативним.

Загалом омонімія залежно від свого типу і екстралінгвальних умов може виявляти свій або позитивний, або негативний характер.

На початку ХХ ст. французький мовознавець Ж. Жільєрон висунув теорію, в якій власне явище омонімії трактується як позитивне, таке, що сприяє компактності мови і уможливорює передавання інформації синхронно і діакронно, і негативне, що є причиною непорозумінь і перешкодою в мові. У випадку позитивної омонімії формально однакові мовні знаки належать до віддалених сфер об'єктивної дійсності, і чим менше спільного між цими сферами, тим менша, а то й взагалі відсутня, можливість "зустрічі" слів-омонімів, тим менша вірогідність непорозумінь, причиною яких може бути омонімія. Щоб омонімія почала діяти негативно, повинна відбутися "зустріч", а "зустріч" можлива лише у слів, що йдуть одними шляхами мислення, у випадку омонімії, що має негативний характер.

Нейтральність явища омонімії особливо простежується з погляду сосюрівської дихотомії "мова-мовлення". Так, на рівні мови ми визначаємо омонімічний ряд і встановлюємо омонімічні зв'язки між елементами цього ряду. Проте при переході омонімічної одиниці з плану мови у план мовлення нам уже доволі важко її фіксувати як одиницю співвідносно, особливо у випадку нетрадиційних омонімів. Тобто йдеться про те, що члени оморяду реалізуються у мовленні не "гуртом", а "індивідуально", залежно від екстралінгвальних умов і контексту.

У першому розділі роботи "Омонімічні одиниці мови", до якого входять два підрозділи: "Принципи виділення омонімічних одиниць мови" і "Розмежування омонімії та полісемії", розглянуто два кардинальні шляхи визначення омонімічних одиниць мови. Перший – традиційний, чи класичний, представлений головно слов'янським і частково романогерманським мовознавством. І другий – структурний, основи якого заклали американські вчені Е. Вейтч і М. Карно.

У розділі дано детальний аналіз запропонованого Л. Лисиченко синхронного поділу омонімів, оскільки він є, на нашу думку, визначальним.

Так, дослідниця поділяє омонімію мови на:

I. Оморфеми: а) омонімічні префікси; б) омонімічні корені; в) омонімічні суфікси.

II. Граматичні омоніми, чи граматична омонімія, що полягає в однозвучності кількох граматичних форм.

Граматичні омоніми часто розглядаються як неповна, або часткова омонімія, на противагу повній або абсолютній. Хоча вважаємо, що такий тип омонімії слід вважати лексико-граматичним.

III. Омоніми-слова, або омонімія слів, чи лексична омонімія.

У межах лексичної омонімії Л. Лисиченко виділяє: повні омоніми, що належать до однієї частини мови і збігаються за звучанням у всій системі форм, та неповні, що мають формальну однаковість лише в окремих формах парадигми;

омоніми-іменники, омоніми-прикметники, омоніми-дієслова і т. д.

IV. Омонімія вільних і фразеологічних словосполучень.

V. Синтаксична омонімія, чи синтаксичні омоніми.

У роботі розглянуто і структурний підхід до поділу омонімічних знаків мови та наведено таблиці-матриці. При цьому зауважено, що цей підхід по суті вказує лише на ті чи інші тенденції мови, які в різних мовних системах реалізуються по-різному. Визнаючи певні переваги за структурним поділом омонімічних одиниць мови, ми все таки дотримуємося в роботі класичного двопланового синхронно-діахронного поділу.

Суттю явища омонімії є графічно-звукова тотожність форм з різним семантичним навантаженням, але ця графічно-звукова тотожність відсутня у випадку омофонії та омографії. Тому ми вважаємо, що омофони та омографи є явищами суміжними з омонімією, а не її різновидом.

При розгляді описуваного явища однією зі складних проблем є розмежування омонімії та полісемії, про що також йдеться у першому розділі роботи. Проблема такого розмежування зумовлена: по-перше, внутрішньою динамікою мови і як наслідок появою та зникненням омолексем – процесом доволі активним у мові; по-друге, різним трактуванням омонімії та полісемії – визнання/невизнання одного з них, зведення до одного, нерозрізнення цих явищ, і, по-третє, складністю встановлення якихось абсолютних меж між цими двома лексичними системами. Тому в мовознавчій науці існує значне число критеріїв розмежування омонімів та полісемів. Проаналізувавши ці групи критеріїв, ми визнаємо за найважливіші та найпродуктивніші:

1. **Семантичний** критерій, який передбачає належність омонімів до різних тематичних груп, входження їх до різних синонімічних й антонімічних рядів, наявність відмінної дистрибуції.

2. **Словотвірний**. Згідно з цим критерієм омолексем повинні належати до різних словотвірних гнізд чи ря-

дів, при деривації активізувати різні словотвірні ресурси і становити деривати від різних дериватів.

3. Граматикосинтаксичний підхід передбачає виникнення різних синтаксичних зв'язків унаслідок наявності різних граматичних ознак у слів-омонімів.

Ці три критерії слід доповнити ще:

- компонентним, за якого для визнання омонімів необхідною умовою є відсутність спільних сем;

- трансформаційно-субституційним, коли ознакою наявності омонімії є відмінність у трансформаціях і субституціях;

- компаративний, який передбачає для омонімів різні відповідники в іноземних мовах.

У другому розділі роботи "Шляхи формування лексичної та лексико-граматичної омонімії сучасної української мови" розглянуто специфіку формування іменної ("Іменна омонімія"), дієслівної ("Дієслівна омонімія"), прислівникової ("Прислівникова омонімія") та міжчастиномовної ("Міжчастиномовна омонімія") омонімії в сучасній українській мові. Поділ на іменну, до якої віднесено іменникову і прикметникову омонімію, дієслівну, яка охоплює омонімію дієслова і дієприкметника, прислівникову та міжчастиномовну зумовлюється лексико-семантичною специфікою слів, різним рівнем продуктивності шляхів виникнення омов'язків, певними особливостями запозичення, словотворення й втрати семантичної єдності в межах кожного з видів омонімії.

У розділі здійснено загальний аналіз шляхів виникнення омов'язків у мові, розглянуто кожен з шляхів зокрема в межах іменної, дієслівної, прислівникової та міжчастиномовної омонімії.

З практичного аналізу фактичного матеріалу (3 112 омогрупувань) зроблено висновок, що омонімічний склад української мови формується:

1) шляхом збігу формально однакових мовних знаків, що різняться джерелом та часом походження. Необхідною передумовою виникнення омовідношень у такий спосіб є видозміна фонетичної структури запозичуваного слова під дією

норм орфоєпії мови, яка приймає ту чи іншу лексему. А щодо українських лексем, то передумовою виникнення омов'язків цим шляхом є їхня належність до різних часових періодів та різних джерел походження;

2) шляхом словотворення. Словотворення – це один з найпродуктивніших шляхів формування омонімічних зв'язків у мовній системі, і тут констатуємо той факт, що похідні, тобто слова, які "увійшли до мови у процесі називання нових понять або їх відтінків за допомогою формальних засобів, що творять специфіку мови, порівняно з непохідними, відзначаються дещо більшою здатністю до виживання"⁴ і, відповідно, вищим ступенем функціональної та дериваційної активності;

3) внаслідок історичних змін у фонетичній системі мови. Вважаємо, що виникнення омонімів цим шляхом у тій чи іншій мові є поширеним явищем у період становлення її фонетичної системи. Чим давнішою є мовна система, тим вона є стійкішою і тим менше змін у ній відбувається. А крім того, тут можна говорити лише про ті фонетичні зміни, що уже відбулися, тобто про історичні зміни;

4) внаслідок втрати семантичної єдності в полісемантичній лексемі. Зміна семантики багатозначного слова однаково пов'язана як з появою нових значень, так і з втратою старих. І оскільки семантична дивергенція – процес динамічний, то появу омонімів унаслідок розвитку семантики полісема, маємо підстави вважати одним з продуктивних шляхів формування омонімічних зв'язків у мовній системі.

Аналізуючи типологію шляхів виникнення омонімічних угруповань у межах іменної омонімії, констатуємо, що цей тип омонімії формується в українській мові усіма названими вище шляхами. Щоправда, кожен з них відзначається різною продуктивністю.

Так, збіг формально однакових мовних знаків з відмінною семантикою для іменної, особливо для іменникової,

⁴ 4. Булаховський Л. А. Из жизни омонимов // Збірн. наук. праць в 4-х томах. Н.К., 1978. Н.С. 338.

омонімії є досить продуктивним способом омотворення. Тут найчисельнішими і найпродуктивнішими є ряди типу: а) українське слово + п українських слів + чужомовне слово + п чужомовних слів (*лава* 1 "дошка на стояках для сидіння, лежання тощо" укр., *лава* 2 "лад, ряд (у війську)" < з пол. *lawa*, *лава* 3 "силікатна маса, що витікає під час вибуху вулкану" < з італ. через пол. і фр. *lava* і *лава* 4 "вибій у шахті" < з пол. *lawa*) і б) чужомовне слово + чужомовне слово + п чужомовних слів, які походять з різних мов (*газ* 1 "хімічна речовина" < з нім., фр. або гол. *Gas, gas, gaz, газ* 2 "дуже тонка і прозора тканина" < з фр. через пол. *gaze*). Інші типи рядів: а) українське слово + українське слово + п українських слів різного часу, джерела та сфери функціонування (*гладун* 1 "товстий чоловік" /розм./ і *гладун* 2 "глек спеціального форми" /терм./) і б) чужомовний омонімічний ряд, компоненти якого є омонімами в мові, з якого відбувається запозичення (*акорд* 1 "угода, договір" і *акорд* 2 "гармонійне поєднання музичних звуків" запоз. з пол. *akord*).

Словотворення для іменної омонімії відзначається активністю таких способів деривації: 1. Афіксації з її різновидами а) префіксацією; б) суфіксацією; в) конфіксацією; г) постфіксацією.

2. Безафіксного способу деривації, в якому виділяються а) основоскладання; б) транспозиція; в) конверсія.

У розділі детально на конкретному мовному матеріалі розглянуто кожен з цих шляхів виникнення омонімічних зв'язків у межах іменника і прикметника.

У творенні іменних омонімічних рядів продуктивність історичних фонетичних змін незначна. Наявні лише окремі приклади іменних омонімічних рядів, що утворилися внаслідок історичних фонетичних змін: *біль* 1 "відчуття болю" < *boljъ* і *біль* 2 "білість" < **biliti*; *верства* 1 "відстань" < **v^hrstva* і *верства* 2 "соціальна група" < **v^hrstъ*; *жереб* 1 "умовний знак" < *zerbъjъ* і *жереб* 2 "жеребець" < **zerbъ*; *ляц* 1 "риба" < **lescъ* і *ляц* 2 "ляпас" < *leskati*.

Виникнення омов'язків загалом та іменних зокрема шляхом розвитку полісемного слова стикається з проблемою розмежування полісемії та омонімії. У третьому розділі наведено приклади іменних оморядів, що з'явилися у мові внаслідок розпаду полісемії (*вистава* 1 "спектакль, сценічне видовище" і *вистава* 2 "вітрина, виставка").

Омонімічні дієслівні угруповання теж виникають у мові всіма визначеними у теоретичній частині шляхами. Проте продуктивність цих шляхів у межах дієслова суттєво інша, ніж іменника. Так, для дієслівної омонімії не є продуктивним шлях збігу формально однакових мовних знаків різного часу та джерела походження. В межах дієслівної омонімії майже відсутні чужомовні запозичення, що зумовлюється лексико-граматичною семантикою цієї групи слів, а також екстралінгвальними законами запозичення мовних знаків.

Словотворення, як і у випадку іменної омонімії, є одним з найпродуктивніших шляхів формування омонімічних зв'язків, але, на відміну від деривації в межах іменної омонімії, омонімічне дієслівне словотворення виявляє активність афіксального способу, і майже зовсім пасивним є основокладання та семантичне словотворення. Загалом дієслівні омоугруповання є переважно гомогенними і творяться від однієї або від різних омонімічних і неомонімічних основ за допомогою префіксації, суфіксації чи конфіксації.

Виникнення дієслівної омонімії внаслідок фонетичних історичних змін та втрати семантичної єдності виявляють значно меншу продуктивність, ніж в межах іменної омонімії.

Омонімія дієприкметника як особливої форми дієслова не підпадає під загальну типологію виникнення омов'язків у мові. Усі дієприкметникові угруповання – це похідні від наявних дієслівних омонімічних рядів.

На відміну від іменникової, прикметникової та дієслівної, прислівникова омонімія є прикладом повністю успадкованої омонімії. Тобто, омоніми-прислівники виникли внаслідок афіксального словотворення (*вільготно* 1 "волого" і *віль-*

готно 2 "вільно"; яро 1 "яскраво" і яро 2 "гнівно") від омонімічних основ-деривантів.

Описуючи міжчастиномовну омонімію з погляду її формування, аналізувалися конкретні випадки виникнення омонімів цього типу. Так, ряди утворені іменником і прикметником, сформувалися внаслідок конверсії (*лютий* 1 "злий" прикм. і *лютий* 2 "назва другого місяця" ім.); прикметником і дієприкметником унаслідок афіксальної деривації (*упереджений* 1 "заздалегідь попереджений" дієприкм. і *упереджений* 2 "необ'єктивний" прикм.); іменником і сполучником, іменником і часткою, іменником і прислівником тощо виникають внаслідок формального збігу (*тама* 1 "гребля" ім. і *тама* 2 "там" присл.; *товк* 1 "глузд, розум" ім. і *товк* 2 виг.); і оморяди, компоненти яких є лексико-граматичними одиницями, що не виступають в мовній системі денотатами, виникають як наслідок різної синтаксичної реалізації одного мовного знака (*або* 1 спол. і *або* 2 част.; *ба* 1 част., *ба* 2 спол. і *ба* 3 виг.).

Третій розділ роботи "Кількісно-якісний аналіз лексичної та лексико-граматичної омонімії" присвячений розглядові лексичної та лексико-граматичної омонімії сучасної української мови з погляду кількості й специфіки омонімічних угруповань. У цьому розділі подано цифрову інформацію про омонімію лексичного рівня. Так, загальна кількість оморядів становить 6 695, а число омоугруповань – 3 112. З них омонімічних пар – 2 694, чи 87%, трикомпонентних оморядів – 344, чи 11%, чотирикомпонентних – 60, або 1,9%, п'ятикомпонентних – 9 – 0,26%, шестикомпонентних – 3 – 0,09%, семикомпонентних – 1 – 0,032% і десятикомпонентних – 1 – 0,032%. Наведену цифрову інформацію у роботі зіставлено з аналогічними цифровими даними у польській та англійській мовах, і відзначено, що омонімічна система кожної з порівнюваних мов характеризується власною специфікою залежно від типу омонімічного угруповання. Так, у мовах українській і польській типовою є оморяд; в англійській, порівняно з українською і польською, перева-

жають омонімічні ряди з трьох компонентів. Цікавим є і той факт, що на відміну від польської та англійської, в українській мові дещо частіше зустрічаються омонімічні угруповання з більш як трьох компонентів.

Специфікою української мови є те, що коли п'яти-, шести-, семи- і десятикомпонентні ряди утворені лексемами, належними до розряду слів однієї частини мови, то чотири-, три- і двокомпонентні ряди формуються омонімами, що є як однієї, так і різної частиномовної належності. Наприклад, *яр* 1 ім. "глибока западини", *яр* 2 ім. "ярина", *яр* 3 ім. "лють, лютість" і *яр* 4 ім. "зелена фарба, яку отримують шляхом окису міді"; *як* 1 ім. "велика жуйна рогата тварина", *як* 2 присл. "яким чином, яким способом", *як* 3 спол., *як* 4 част.

Аналізуючи типи рядів за кількістю їх елементів, ми не помітили якоїсь залежності між довжиною слова у складах та кількістю членів угруповання чи довжиною угруповання. Залежність, тобто більше число лексем-формантів ряду, скоріше зумовлюється їхньою частиномовною належністю. Найдовші ряди зафіксовано в межах іменникової омонімії, яка водночас є найоб'ємнішою групою слів-омонімів. Так, із загального числа омолексем омоніми-іменники становлять 2 893, і вони творять 1 362 омонімічних ряди, з них повних, чи таких, елементи яких є формально однаковими в усій відмінковій парадигмі, – 1 253, і часткових/неповних, чи таких, елементи яких різняться в окремих відмінкових формах 159.

Тип неповної іменникової омонімії головно становлять омонімічні угруповання, компоненти яких є іменниками чоловічого роду, в яких у родовому відмінку однини залежно від категоріального значення (конкретне/абстрактне) виступають флективні морфеми -а або -у:

бал 1 ім. чол. роду, II відм., тв. гр. "великий вечір з танцями" – в Р. відм. маємо форму балу;

бал 2 ім. чол. роду, II відм., тв. гр. "певна одиниця виміру; виражена цифрою оцінка" – в Р. відм. виступає форма бала.

В абсолютних розрахунках число омонімів-іменників дорівнює числу омонімів-дієслів: 2 893 омоніменники, що творять 1 362 іменникових омонімічних угруповання і 2 939 омонімічних дієслів – 1 374 угруповання, але зауважуємо, що в межах дієслівної омонімії домінує гомогенна словотвірна омонімія; високою продуктивністю відзначається префіксація, внаслідок якої твориться значне число рядів на зразок: *відривати* 1–2, *наривати* 1–2, *переривати* 1–2 тощо; наявність категорії виду спричиняє появу чималої кількості двовидових рядів: *відривати* 1–2 і *відірвати* 1–2, *наривати* 1–2 і *нарити* 1–2. І якщо виокремити ці префіксовані та постфіксовані омоніми, видові пари, то число дієслівних омонімів буде значно меншим, ніж іменникових.

У межах дієслівної омонімії, як і в межах іменникової, наявний тип повної і неповної омонімії: з 1 374 дієслівних омонімічних угруповань до розряду повних належить 976, а неповних, чи часткових – 398. Причому дієслова, за невеликим винятком (*мати* 1 ім. і *мати* 2 дієсл., *дити* 1 ім. і *дити* 2 дієсл.), виявляють деяку неспроможність вступати в омонімічні відношення зі словами іншої частини мови належності, що зумовлюється граматичною семантикою дієслова.

Число омонімів-прикметників становить 465 слів – 242 омоугруповання, які є лише повними.

На фоні іменника та дієслова по-іншому виглядає і кількісна характеристика прикметникового омоугруповання. З усіх наявних угруповань домінують омоніми, і їх число становить 203, а трикомпонентних утворень – 10 (*ярий* 1 який дає урожай в рік посіву", *ярий* 2 "яскравий" і *ярий* 3 "лютий, палкий, пристрасний")

Наявність дієслівного омонімічного ряду є передумовою існування і дієприкметникового ряду. Не зафіксовано жодного випадку, коли б дієприкметниковий омонімічний ряд творився незалежно від дієслівного. Дієслівний омонімічний ряд також безпосередньо впливає і на довжину дієприкметникового ряду. Загалом з 161 дієприкметникового угруповання омоніми становлять 155, трикомпонентні угруповання – 5 і

один – чотирикомпонентний (*вивішений* 1 пас. дієприкм. до вивішувати 1 і *вивішений* 2 пас. дієприкм. до вивішувати 2; *спарений* 1 пас. дієприкм. до спарити 1 і *спарений* 2 пас. дієприкм. до спарити 2).

Фактична відсутність активної форми дієприкметника в сучасній українській мові чітко простежується в межах дієприкметникової омонімії.

Порівняно з омонімами-іменниками, прикметниками, дієсловами та дієприкметниками, омоніми-прислівники частіше творять міжчастиномовну омонімію. З 75 омоугруповань 11 – це пари-приклади внутрішньочастиномовної омонімії, а 64 омпари утворені шляхом омонімізації слів різної частини мовної належності.

Продуктивнішими у творенні міжчастиномовної омонімії є і слова-вигуки, які творять лише три онімічні пари, компоненти яких мають однакову частиномовну належність (*бе* 1 і *бе* 2; *тю-тю* 1 і *тю-тю* 2; *хо-хо* 1 і *хо-хо* 2).

Слова, що належать до лексико-граматичних розрядів частки, прийменника, сполучника, не омонімізуються з одиницями тієї ж лексико-граматичної належності.

Загалом кількісно-якісна характеристика української міжчастиномовної омонімії виглядає так:

іменник+неіменник – 109 омонімічних угруповань на зразок: іменник+прикметник, іменник+займенник, іменник+дієслово, іменник+прислівник, іменник+прийменник, іменник+сполучник, іменник+вигук, іменник+прислівник+частка, іменник+прислівник+сполучник, іменник+прислівник+прийменник, іменник+сполучник+частка, іменник+прийменник+вигук, іменник+прислівник+сполучник+частка, іменник+сполучник+частка+вигук;

займенник+незайменник – 10 омоугруповань; дієслово+недієслово 1 омпара, і її творять дієслово *мати* та іменник *мати* лексеми, що омонімізуються у своїх вихідних формах.

прикметник+неприкметник – 29 омоугруповань; дієприкметник+недієприкметник – 21; прислівник+неприслівник 22; частка+нечастка – 24 омпари, і весь цей тип

творюють омоніми, що належать до лексикограматичних розрядів частки та сполучника;

вигук+невигук – 9 омоугруповань.

Усього корпус міжчастиномовної омонімії охоплює 225 омонімічних груп слів.

У **висновках** викладено результати виконаного дослідження, зроблено теоретичні узагальнення щодо лексичної та лексико-граматичної омонімії сучасної української мови, підкреслено актуальність проблеми розмежування омонімії та полісемії, яка виникає на лексичному рівні і залишається остаточно не вирішеною через динамічність обох мовних явищ як діахронно, так і синхронно. При розгляді омонімічної системи сучасної української мови з погляду її формування вказано, що виникнення лексичної лексико-граматичної омонімії в сучасній українській мові відбувається внаслідок збігу формально однакових мовних знаків, що різняться джерелом та часом походження і функціонування, словотворення, історичних фонетичних змін у системі мови, втрати семантичної єдності в полісемантичній лексемі. Також, зроблено висновки щодо кількісно-якісних характеристик корпусу лексичної та лексико-граматичної омонімії сучасної української мови.

Внаслідок виконаного дисертаційного дослідження зроблено спробу систематизувати корпус лексичної та лексико-граматичної омонімії і уклали реєстр омонімічних лексем мови та Словник омонімів сучасної української мови. Укладання Словника здійснювалося у такий спосіб:

1. До реєстру вносилися лексичні та лексико-граматичні омоніми мови.

2. При реєстрових словах подавалися такі граматичні категорії: а) закінчення родового відмінка однини, рід, б) за необхідністю збірний, множинний; в) закінчення 1–2-ої особи однини теперішнього або майбутнього часів, чи 3-ої особи однини, вид (доконаний/недоконаний), перехідність, якщо є, при дієсловах; г) закінчення жіночого та середнього родів при прикметниках і дієприкметниках; г) частиномовна на-

лежність – при словах, що належать до незмінних частин мови.

3. Тлумачення подавалися до кожного з реєстрових слів, крім омонімічних дієслів доконаного виду та віддієслівних похідних, тлумаченням для яких є відсилання до інфінітивів недоконаного виду.

O. Dezm

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ДИСЕРТАЦІЇ ВИКЛАДЕНО У ПУБЛІКАЦІЯХ

1. Слова-омоніми у словнику української мови Я. Головацького // Тези доповідей та повідомлень наукової конференції. – Тернопіль, 1989. – С. 108–110.

2. Слова-омоніми у словнику бойківських говірок М. Й. Онишкевича // Тези доповідей та повідомлень XVI Республіканської діалектологічної наради. Житомир, 1990. – С. 169–170.

3. Омонімія у межах української дієслівної лексики // Семантика мови і тексту: Матеріали міжвузівської наукової конференції. – Івано-Франківськ, 1990. – С. 51–53.

4. Вивчення омонімії на уроках української мови як засіб систематизації лексичного складу мови // Тези доповідей всесоюзної науково-методичної конференції. – Дрогобич, 1990. – С. 16–17.

5. Іменникова омонімія староукраїнської мови XIV–XVI ст. у лінгвокраєзнавчому аспекті // Тези доповідей регіональної науково-практичної конференції – Львів, 1990. – С. 22–24.

6. Префікс В- плюс дієслово, чи завжди отримаємо омонім? // Вісн. Львів. ун-ту. /Серія філологічна – Львів, 1992. Вип. 23. – С.25–28

7. Словотвірні потенції префіксації у межах омонімії // Словотвір як вияв динаміки мови: Матеріали наукової конференції. Львів, 1994. – Ч.1. – С.73–74.

Dems'ka O.M. Lexical and lexicogrammatical homonymy of the modern ukrainian language. The thesis is presented as a manuscript for the scientific degree of "Candidate of Philology" in the field of Ukrainian language (speciality 10.02.01). Kyiv, 1996.

On the manuscript we investigated the semantic and semanticogrammatical specifics of the lexical and lexicogrammatical homonymy of the modern ukrainian language. We described the condition of the homonyms word-building of the language, characterized the ways of the systematization of the homonymical units, analyzed qualitative and quantitative aspects of the lexical and lexicogrammatical homonymy of the modern ukrainian language.

As a practical result of our scientific work we regard the Homonyms Dictionary of the modern ukrainian language.

Демська О. М. Лексическа і лексико-грамматическа омонимія сучасного українського мови.

Дисертація на соискание ученої ступені кандидата філологічних наук по спеціальності 10.02.01 – український мови. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України.

Робота посвячена дослідженням семантичних і семантико-грамматических особностей лексическої і лексико-грамматическої омонимії сучасного українського мови. В дисертації прослідковуються шляхи формування омонимічних зв'язів на лексическому рівні мови; розглядається специфіка лексическої і лексико-грамматическої омонимії в залежності від частиноречової належності омонимічних одиниць; а також аналізується кількісний аспект лексическої і лексико-грамматическої омонимії сучасного українського мови.

Результатом дисертаційного дослідження став Словарь омонимів сучасного українського мови.

Ключові слова: омонімія, омонім, омонімічне угруповання.

297950

AB 33.824